

DEDE KORKUT KİTABI'NIN DİLİNDE DOĞU ANADOLU AĞIZLARIYLA İLGİLİ İZLER

Hamza ZÜLFİKAR

Dede Korkut Kitabı'nın yazıldığı alan veya yazıya geçirildiği bölge hakkında görüş ileri sürüldüğünde *Trabzon* (Tırabuzan 172-11, 272-1), *Karadeniz* (Kara Deñiz 128-5, 202-11, 206-12), *Gence* (236-10) *Gürcistan* (37-4, 236-11, 235-9, 240-1, 74-10) gibi yer adları hatırlanır ve akla Kuzaydoğu Anadolu, Güney Kafkasya gelir.

M. Ergin "Hikâyelerin verdiği intibaa göre insanın gözünün önünde Oğuz ülkesi olarak Gürcistan-Pasinler-Ağrı Dağı üçkeni içinde kalan Aras nehri ve kollarının içinden geçtiği bölge canlanmaktadır" diyerek yaklaşık bir sınır çizer.¹ M. Ergin'den önce *Dede Korkut Kitabı*'nda geçen yer ve kale isimleri üzerinde duran Abdülkadir İnan'dır.²

Dede Korkut Kitabı'nda geçen kale, dağ, şehir, ırmak gibi coğrafi adlar üzerinde daha geniş bir biçimde duran Fahrettin Kırzioğlu ise söz konusu adları tespit etmeye çalışmıştır.³

Çeşitli tarihî belgelere, haritalara, seyahatnâmelere bakarak *Dede Korkut Kitabı*'nın yazıya geçirildiği bölgede geçen coğrafya adlarını tespit etmek, dolayısıyla *Dede Korkut* hikâyelerinin yayıldığı ve geçtiği alanları araştırmak, şüphesiz yararlı olmuş, böylece bugün Kuzey ve Güney Azerbaycan, Doğu Anadolu *Dede Korkut* hikâyelerinin geçtiği söylendiği, derlenip yazıya geçirildiği alanlar olarak kabul edilmiştir. Ortalama bir değerlendirmeye ve yaklaşık olarak çizilen bu alanın daha ayrıntılı bir incelemeye tâbi tutulması gerekir. Bu sınır Doğu Anadolu'da nerelere kadar yayılır? Güney Kafkasya'ya kadar uzanmaz mı? Van'a, Bitlis'e kadar gider mi? Bu konuyu ele alırken biz *Dede Korkut Kitabı*'nda geçen sınırlı coğrafya adları üzerinde durmayacağız. *Dede Korkut*'un içerdiği dilin özelliklerinden söz ederek *Dede Korkut* hikâyelerinin yayıldığı alanları M. Ergin'in belirttiği Gürcistan-Pasinler-Ağrı Dağı üçkeninden biraz daha ötelere götürmeye çalışacağız. Aslında belirtmeye çalışacağımız alanlar, Anadolu'ya Azerbaycan üzerinden gelen Oğuzların yayıldığı, yurt tuttuğu bölgelerdir ve kanaatimizce bunun sınırları güneyde Van Gölü'nün kıyılarına kadar ulaşır.

¹ *Dede Korkut Kitabı*, I, s. 51.

² *Birinci İlmî Seyahate Dair Rapor*, İstanbul, 1930, s. 55-57.

³ F. Kırzioğlu, *Dede Korkut Oğuznameleri*, İstanbul, 1958.

Öte yandan “Dede Korkut hikâyeleri doğudaki Oğuzlar yani Azerî alanı içerisine girmektedir” şeklinde genel olarak kabul gören görüşe de bir itirazımız yoktur. Ancak bu Doğu Oğuz sahası, bugünkü Güney veya Kuzey Azerbaycan’ın siyasi sınırlarıyla değil, kültürel sınırlarıyla ilgili bir sav, bir iddia olmalıdır. Dede Korkut hikâyelerinde geçen ve bugün Azerbaycan topraklarında da kullanılan *apar-* (götürmek), *çap-* (koşmak), *kızıl* (para, altın), *kimi* (gibi), *yahşı* (iyi, güzel), *bile*, *çigin*, *bele*, *bayla* gibi şekiller yalnız Azerbaycan’da değil, Van Gölü çevresinde, Van’da, Muş’ta, Bitlis’te de yaygın bir biçimde kullanılır.

Dede Korkut’un bu dil özelliği eklerde de kendisini gösterir. Pek çok ek Azerî sahasında olduğu gibi Van Gölü çevresinde, Van, Bitlis ve Muş’ta görülür. Aslında ekler de kelimeler kadar bu belirlemeye yardımcı olan dil birlikleridir.

Kısaca belirtmeye çalıştığımız bu hususlara bakarak diyebiliriz ki Dede Korkut hikâyelerinin dili dar bir alana münhasır kalmaz, tarihî boyutu ile temelde eski Anadolu Türkçesi’ne dayanan bir yapı arz eder. Kadı Burhaneddin’in *Divan*’ındaki dil ile birleşir. Dede Korkut hikâyelerinin bu özelliğini, onun söz hazinesinin pek çoğunu Batı Türkçesinde yani Anadolu Türkçesinde de görebilmekteyiz.

Biz bütünlüğün örnekleri üzerinde durmayacağız. Amacımız, yerel sözlerden hareket ederek Dede Korkut metnindeki şekillerle onun coğrafyasını belirlemek ve sınırlarını değerlendirmektir. Bilindiği gibi eserde Doğu Türkçesinin özelliklerini yansıtan kelime ve ekler de mevcuttur. Ancak Dede Korkut hikâyelerinin dili Doğu Türkçesi ile veya Eski Anadolu Türkçesi ile yazılmış eserlerle karşılaştırıldığında onun kendisine özgü bir söz hazinesi ve üslûbunun olduğu görülür.

Bir karşılaştırma yaparken ortaklığı yalnızca kelime ve ekler üzerinde değil, üslûpta ve anlatımda da aramak gerekir. Kullanılan malzeme içerisinde dua ve beddualara da bakmak gerekir. Bilindiği gibi, Dede Korkut dua ve beddualar açısından zengindir. Bu malzeme Doğu Anadolu’dan veya Azerbaycan sahasından derlenen malzeme ile karşılaştırıldığında çok yakın benzerlikler görülür. İşte bu durum da onun coğrafyası hakkında bir fikir verebilir. Bu hususları belirttikten sonra Dede Korkut dilinin yayıldığı alanlara dönelim. Hemen belirtelim ki Dede Korkut’un dili için bugün yine Muharrem Ergin hocamızın ileri sürdüğü “Terekeme ağızlarının yayıldığı, konuşulduğu alanlarla sınırlıdır” demek kanaatimizce doğru olmaz. *Dede Korkut Kitabı*’ndaki dilin coğrafyası kuzeyde Kafkaslardan, güneyde Van Gölü ve çevresine ve oradan daha güneye kadar uzanan bir alandır. Kuzeyden güneye Azerbaycan sahasını da içerisine alan bu dil, geniş bir koridorun dilidir. Bunu kanıtlayabilmek için bazı örnekler üzerinde duralım.

Dede Korkut’ta birkaç yerde geçen *acığı tut-* deyimini (*Böyle digeç Karaçuk Çobanuñ acığı tutdı, tudakları tepserdi*, Ergin, D 58-13) bugün Van Gölü çevresinde, Ahlat’ta, Bitlis’te, Erciş’te, Van’da kullanılan ve bilinen bir deyimdir. *Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi*’ne diğer adı ile *Derleme Sözlüğü*’ne bakıldığında bu deyimın Anadolu’nun başka yerlerinde kullanılmadığı görülür.

Acıği tut- deyimini Dede Korkut'ta geçen Bayburt'ta, Trabzon'da da kullanılmaz. E. Gemalmaz'ın hazırlamış olduğu *Erzurum Ağzı* adlı eserde de bulunmamaktadır.

Dede Korkut'ta yedi yerde geçen *acıği tut-* ile ilgili örnekler şunlardır:

- *Böyle digeç Karaçuk Çobanuñ acıği tutdı, tudakları tepserdi*, (Ergin, D 58-13),
 - *Acıği tutanda kara taşı kül eyleyen ... Kara Göne çapar yetdi* (Ergin, D 59-11),
 - *Acıği tutanda bıyıklarından kan çıkan bıyığı kanlu Bügdüz emen çapar yetdi* (Ergin, D 62-5),

- *Bunlar Böyle idiçek Pay Püre Bigüñ acıği tutdı, bazirganlara aydur:* (Ergin, D 74-6),

- *Yalançı oğlu Yaltaçuguñ acıği tutdı, aydur:* (Ergin, D 108-6),

- *Kara dere agzında Kadir viren, kara buga derisinden bişiğiniñ yapuğı olan, acıği tutanda kara taşı kül eyleyen, kara bıyığın yidi yirden eñsesinde dügen, Kazan kartaşı kara Göne çapar yetdi* (Ergin, D 149-13)

- *Böyle digeç Azrailüñ acıği tutdı, aydur:* (Ergin, D 158-2)

Bu da gösteriyor ki *acıği tut-* deyimini Dede Korkut'ta sık kullanılmaktadır. Aynı sıklığı bugün Van Gölü çevresindeki ağızlarda da tespit edebiliyoruz.

acıği tut- deyimini, Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde geçmezken *acıg* kelimesi tarihî Kıpçak ve Çağatay Türkçesi metinlerinde *açığlan-*, *açıği öç-*, *açıği kel-* biçimlerinde geçer.⁴ *Kıyasü'l-Enbiya'* dan alınan örnek cümleler ise şöyledir:

- *Şem'un Rubil açığlandılar. Yakub oğlanları açığlansa bir vilayetni harab kılmagunça açıgları öçmes erdi meger İbrahim yalavaç urıgındın kimerse elgin arkasına silasa açıği öçer erdi. Yehuda kördi kim ekegü açığlandılar. aydı: kerekmez kim bu Şaristanını harab kılsalar bizge emgek tegse tep Rubil arkasına elig siladı, açıgları öçdi, aydı:* (Ata, 63r-8, 9, 10, 12),

- *Umlak açığlandı, çerig yıgdı, yegirmi dört yolu yegirmi dört min er atlandı, özi yaganga mündi. Kenanga eki yıgaçlık yerde kalıp tüşdi.* (Ata, 65r-10),

- *Niçe aydım erse cevab bermedi, açığlandım bir aldım urup ol butnu pare pare kıldım, otga yaktım* (Ata, 109r-10),

- *Musi açığlanıp tayak kötürdi. aydı: ey yer tutgul Karunnu.* (Ata, 125v-13).

- *Bu savmaa turur, tep aydılar. Talut kirdi, kimerse tapmadı, maña küler mü-siz? tep kamug zahidlerni öltürdi bir zahid kaldı. Kaçan açıği öçdi erse tirig kalgan zahidga aydı:* (Ata, 134r-10)

- *Amma Süleyman bilür erdi, Buhtu Nasriniñ açıği kelip kürsini pare pare kıldurdu teñizge saldurdu* (Ata, 141r-13)

- *Bir kul çıktı İlyasniñ elgin tutup yırak eltip koydı, ol kul kitti erse İlyas yana keldi, kapugçı açığlandı niçe kavdı erse kitmedi, burunki kul nelük kitmes sen? tep kö li tilemişinçe urdı* (Ata, 159r-2).

⁴ Bk. Aysu Ata, *Kıyasü'l-enbiya*.

Değerli meslektaşım Osman Fikri Sertkaya'nın doktora çalışması olan Uygur harfleriyle yazılmış *Sirâcü'l-kulûb* adlı Doğu (Çağatay) Türkçesi ile yazılan metindeki açığ "hiddet, öfke"(açığı kel-) ve açığlan- (hiddetlenmek, öfkelenmek) ile ilgili örnekler şunlardır:

- *kâfir melikniñg açığı keldi, tağı aytı* (Sertkaya, 138/16-139/1)
- *ol kâfir melikniñg açığı kelip buyurtı kim ol haşunnu bir yığaçka bağlap temür tarğaklar birle itini tarar irdiler* (Sertkaya, 140/6, 140/9)
- *da'vet kıldılar irşe ol melikniñg açığı kelip buyurdı kim ol iki peygâmberni tutup her birige yüz yığaç urdılar tağı alarnı zindānga saldılar* (Sertkaya, 169/11, 169/14)
- *helâk kıldı tiđi melikniñg açığı kelip bir neçe nökerlerige aytı munı kemege kivürüp deryāniñg ortaşığa iltip suğa salıñız tiđi* (Sertkaya, 190/1-190/05)
- *ol söz yalğan irmiş tağı müşâ ol taşnu tuttı tonların keyti tağı açığıntın 'aşası bile ol taşnu on iki zarb urdı ol taş haq ta'älāniñg kudreti birle on iki yirte şişip haşunlarnıñ imçeki teg boldı* (Sertkaya, 167/6-167/12)
- *ol zamān ol kâfir bu sözlerni işitip kağı açığlantı tağı buyurtı kim uluğ yığaçnu keltürüp yirge kömtiler* (Sertkaya, 114/9-114/12)
- *ol melik bu sözni işitip kağı açığlanıp aytı kim bu sözlerni sañga kim öğretti imti bat bu sözlertın yanğıl yok irse seni 'azâblar birle öltürgey men tiđi* (Sertkaya, 187/2 187/06)

Doğu Anadolu'nun Van, Bitlis, Muş yörelerinde kısaca Van Gölü çevresinde yaygın bir biçimde kullanılıp Dede Korkut metinlerinde de yer alan kelimelerden birisi de *emcek* kelimesidir. Batı ve Orta Anadolu'da seyrek olarak *emcik* biçiminde geçen bu kelime "meme" anlamıyla bölgemizde ve bölgemizin kuzeyinde Iğdır, Erzurum, Kars yörelerinde de kullanılır.⁵

Doğu Türkçesi (Çağatay Türkçesi) ile yazılan *Sirâcü'l Kulûb*'da *imçek* şeklinde geçen *emcek* örneğini tekrarlayalım:

- *ol söz yalğan irmiş tağı müşâ ol taşnu tuttı tonların keyti tağı açığıntın 'aşası bile ol taşnu on iki zarb urdı ol taş haq ta'älāniñg kudreti birle on iki yirte şişip haşunlarnıñ imçeki teg boldı* (Sertkaya, 167/6-167/12)

Derleme Sözlüğü'nde *emcek* kelimesinin Amasya yörelerinde de kullanıldığı belirtilirken yanına "Azerî köyleri" açıklaması da konulmuştur. Bu açıklamadan, doğudan batıya göç eden Türklerin bu kelimeyi doğudan batıya getirdikleri anlamı çıkmaktadır. *Buyurdı bir daya geldi emceğini ağzına verdi* (D 217-2).

Bu cümlede geçen *daya* sözü bölgemizde *taya* biçiminde geçmekte ve kullanılmaktadır. Buradaki *daya* yerine *taya* sözünü koyduğumuz zaman Van Gölü çevresindeki bugünkü söyleyiş ve üslûp aynen korunmaktadır.

⁵ Bk. *Derleme Sözlüğü*, V.

Bu arada Farsça mezar anlamına gelen *gur* kelimesinin M. Ergin tarafından *gor* (D 95 13, 167-10) biçiminde okunup tespit edilmesinde isabet vardır. Çünkü bu söz bugün de Doğu Anadolu ağızlarında *gor* biçimiyle kullanılır. (*Gor be gor olasin* Beddua-Bitlis)

“Kıskanç” anlamındaki Arapça *hasud* örneği Dede Korkut metnindeki biçimiyle bölgemizde kullanılmaktadır.

Bitlis yöresinde “Başına gelecek kaza ve belâ bana gelsin” anlamında *kadan alam* sözünde geçen *kada* kelimesi Dede Korkut metnlerinde *kada* biçimiyle geçmektedir. (D 48-5, 83-5)

Anadolu'nun yalnızca Van Gölü çevresinde *gögercin* (Erciş-Van, Bitlis, Kerkük *Derleme Sözlüğü*) biçiminde kullanılan “güvercin” kelimesi Dede Korkut metnlerinde *Menüm elimden gögercin kibi oldı uçdı* (D 159-9) şeklinde geçiyor.

Bitlis'te *Saçın burçegin tökülsün, saçın burçegin koparıram* biçiminde *pürçek* (پرچک D 28-4) biçiminde tespit edilmiştir. Kanaatimizce bu söz imlâsında da olduğu gibi *bürcek* biçimiyle yeni harflere aktarılmalıydı. Bu kelime Anadolu'nun öteki yörelerinde *pürçek* biçiminde kullanılır. (Bk. *Derleme Sözlüğü*). *Bürçek* biçimindeki kullanımı ise bölgemizde yaygındır.

Bölgemizde *sünük* ve *sümük* biçiminde sıkça kullanılan “kemik” anlamındaki kelime de Dede Korkut metnlerinde *sünük* imlâsı ile geçmektedir. *Derleme Sözlüğü*'ne baktığımızda *sünük* ve *sümük* biçimlerinin Kars, Erzincan, Bitlis, Van, Urfa, Diyarbakır yörelerinde geçtiği görülmektedir. Bu söyleyişin Urfa ve Diyarbakır'a kadar uzanmasını 1916'da güneye yapılan göçe bağlayabiliriz.

Burada üzerinde duracağımız bir başka ortaklık iç seste iki ünlü arasında ön damak *g* sesinin yumuşamasıdır. *Degenek, degirmen, cigin, dögmek* biçiminde tespit edilen şekiller, Van Gölü çevresinde de *degenek, çigin* biçimindedir. *Degirmen* örneğinde ise damak sesi o kadar belirgindir ki *g* kendisinden sonraki ünlüleri de kalınlaştırıp *degirman* biçimine sokmuştur. Halk ağzıyla yapılan bu tür karşılaştırmalardan sonra ön damak *g* sesinin Dede Korkut metnlerinde iki ünlü arasında yumuşadığını rahatlıkla söyleyebiliriz.

Kelimelerdeki bir başka ortaklık yuvarlak ünlü bakımından görülür. Bölgemizde *degil, delü, delük* biçiminde yuvarlak ünlülü şekilleri ile uyuma aykırı olarak kullanılan bu kelimeler Dede Korkut metnlerinde de *degül, delü, delük* biçimleriyle geçmektedir.

Kelime başında batıdaki kullanımın aksine *t* sesinin bölgemizde hâkim oluşu Dede Korkut metnleriyle sağlanmış bir başka ortaklıktır. *Toğıl-* (dağıl-), *tamla-* (damla-, Dede Korkut'ta *tam-*), *tik-*, *tikil-* (dik-, dikil-), *toğra-* (doğra-), *tohın-* (dokun-), *töyh-* (dök-), *tur-* (dur-) gibi yalnızca fiillerden verilen bu örnekler ve türevleri Dede Korkut metnlerinde yaygın biçimde görülür.

Dede Korkut metnlerinde Arapça kökenli *esir* kelimesi beş yerde *yesir* biçiminde geçer. Bölgemizde de *yesir almak, yesirin olam* biçiminde bir ünsüz

türemesi ile yaygın olarak kullanılır. Bu durum da ortaklığı göstermesi bakımından ilgi çekici bir örnektir.

Bütün bu örneklere bakarak diyebiliriz ki Dede Korkut metinlerinin coğrafyasını Kuzeydoğu Anadolu ile sınırlamamak gerekir. Kanaatimize göre bu sınır güneyde Bitlis'i de içerisine alacak biçimde Van Gölü kıyılarından geçerek Diyarbakır, Şanlı Urfa, Gazi Antep dolaylarına kadar uzanır.